

обов'язок гарантувати своїм громадянам використання прав і свобод.

Висновки. Отже, дотримання норма права – безпосередня форма реалізації забороняючих норм права, що полягає в утриманні суб'єктами від діянь, заборонених законом. З об'єктивної сторони дотримання норм права

завжди здійснюється правомірною пасивною поведінкою відповідних суб'єктів. З суб'єктивної сторони дотримання норм права полягає у набутті та реалізації суб'єктом правових знань, а також у виявленні ставлення суб'єкта до правових вимог, стан його волі у момент утримання від дій, як це вимагає норма права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Рогачова та ін. ; За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Харків : Право, 2010. – 584 с.
2. Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права: Елементарний курс / Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. – Х. : ТОВ «Одісей», 2008. – 432 с.
3. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. – 2-ге видання. – К. : Алерта ; КНТ; ЦУЛ, 2010. – 520 с.
4. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. – К. : Українська енциклопедія, 2003. – Т. 5. – 640 с.
5. Теорія держави і права: Академічний курс : підручник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
6. Юхимюк О. Типологія правозастосування // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія право. – Випуск 19. – Том 1. – Ужгород, 2012. – С. 132–134.
7. Теорія держави і права [Текст] : підручник / С. Л. Лисенков [и др.]; ред. С. Л. Лисенков. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 448 с.
8. Червонюк В. И. Теория государства и права : учебник. – М. : Инфра-М, 2006. – 704 с.
9. Теория права : учеб.-практич. пособие / Под ред. Р. Б. Головкина, С. А. Софроновой. – М. : Юрлитинформ, 2012. – 464 с.
10. Венгерова А. Б. Теория государства и права : учебник для юридических вузов. 3-е изд., испр. и доп. – М. : Омега-Л, 2006. – 608 с.

УДК 340.11

НОРМА ПРАВА І ПРАВОВА НОРМА: ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ LAW AND LEGAL NORM: CORRELATION PROBLEMS

Якушев І.М.,

кандидат юридичних наук,

професор кафедри трудового, господарського та екологічного права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Стаття присвячена висвітленню сучасного розуміння норми права і правової норми в юридичній науці. Проаналізовано зміст та ознаки цих категорій, зазначено спільні та відмінні риси. Обґрунтовано висновок, що норма права є основою для створення правових норм.

Ключові слова: право, норма права, правова норма, природне право, позитивне право.

Статья посвящена освещению современного понимания нормы права и правовой нормы в юридической науке. Проанализировано содержание и признаки этих категорий, определены общие и особенные черты. Обоснован вывод, что норма права является основой для создания правовых норм.

Ключевые слова: право, норма права, правовая норма, естественное право, позитивное право.

The article is devoted to current concept of law and legal norm in jurisprudence. The contents and features of these categories are analysed; common and difference features are marked. The conclusion about legal norm as a basis for legal norm formation is grounded.

Key words: law, law norm, legal norm, nature law, positive law.

Постановка проблеми. Багатоманітність вчень про право обумовлена різними підходами вчених до розуміння його сутності, мети та призначення. Конкретні історичні умови мали визначальний вплив на формування правосвідомості, а, відповідно, і на теоретичні дослідження про право. Проте незмінним і незаперечним є те, що право встановлює правила поведінки між людьми, які виражаються у певних нормах, зразках, еталонах тощо. Частина правил поведінки закріплюються у системі законодавства держави, їм надається певна форма, встановлюється їх загальнообов'язковість, а виконання забезпечується, поряд з іншими заходами впливу, і примусом держави. Інша частина не має чітко вираженої зовнішньої форми, існує у свідомості людини, передається з покоління у покоління. Разом вони забезпечують суспільний порядок, визначають і впорядковують поведінку людей. Для ефективної дії норм поведінки необхідно визначити межу між законодавчо закріпленими нормами і тими, дотримання яких не потребує законодавчого закріплення.

Аналіз сучасного законодавства України дає підстави стверджувати, що закріплення правил поведінки у нормативних актах все більше базується на категоріях, які властиві моралі, звичаям, традиціям тощо. Більше того, у нормативних актах вказуються такі категорії як умови належної поведінки, а у випадках їх недотримання встановлюються правові наслідки. Наприклад, ч. 3 ст. 212 Ци-

вільного кодексу України передбачає, що «якщо настанню обставини **недобросовісно** (виділено автором) перешкоджала сторона, якій це не вигідно, обставина вважається такою, що настала» [1]. Наведене свідчить про необхідність уточнення понятійного апарату для вироблення чітких критеріїв законодавчого закріплення правил поведінки, правильного розуміння змісту юридичних категорій для однакового застосування встановлених норм поведінки, що і є метою статті.

Стан дослідження. В юридичній науці завжди приділялася значна увага поняттю права, його змісту та складовим. Залежно від розуміння суті права, висловлювалися і різні точки зору щодо визначення «норми права» і «правової норми». Серед відомих вчених, які досліджували зазначені проблеми, варто виділити С. С. Алексєєва, Л. І. Антонову, В. К. Бабаєва, С. О. Комарова, С. О. Голунського, А. С. Піголкіна, О. В. Сурілова, О. Ф. Скакун, П. М. Рабіновича. Їх фундаментальні праці мають неочіненне значення для правильного сприйняття і розуміння права. Разом з тим сучасний стан розвитку суспільних відносин вимагає переоцінки та переосмислення ряду визначених ними категорій, у тому числі визначення понять «норма права» і «правова норма». Поза увагою вчених залишилися дослідження співвідношення цих понять, їх взаємозв'язок та взаємозалежність.

Виклад основного матеріалу. Поведінка людини у суспільстві регламентується певними нормами: моральними, етичними, звичасвими, релігійними, юридичними тощо, які прийнято називати соціальними. Відповідність поведінки людини цим нормам здійснюється лише тоді, коли людина взаємодіє з іншими членами суспільства, які й оцінюють її поведінку, визначають її відповідність чи невідповідність встановленим правилам. Оскільки людина може існувати лише у суспільстві, її поведінка (дія або бездіяльність) завжди буде підлягати регламентації та оцінці, а сама вона буде підпорядковуватися соціальному регулюванню. Зважаючи на те, що поведінка людини має визначені суспільством критерії, члени суспільства оцінюють відповідність дій чи бездіяльності кожного встановленим нормам. Залежно від важливості для суспільства такої поведінки, визначається і форма зовнішнього виразу норм, які її регламентують: найбільш важлива поведінка регламентується нормами, вміщеними у правових актах, менш важлива – у моральних нормах, звичаях, традиціях.

Такий поділ норм поведінки передбачає різний вид відповідальності за вчинення дій (бездіяльності), що не відповідає встановленим нормам. Невиконання або порушення норм, вміщених у правових актах, передбачає застосування примусу держави, як спеціально створеного суспільством утворення для надання окремим правилам поведінки статусу юридичних, забезпечення їх дотримання та застосування примусу до тих, хто не виконує ці норми. Недотримання інших норм поведінки також викликає у суспільстві осуд, але не передбачає державного примусу.

Слово «норма» (лат. – *norma*) – позначає початок, переводиться як визначений обов'язковий порядок, встановлена міра, величина, масштаб тощо. [2, с. 5]. Норма поведінки, це відповідність дій людини правилам, що склалися у суспільстві в процесі його розвитку. Формування норм поведінки відбувалося на основі уявлень про добро і зло, справедливості і несправедливості, правду і кривду тощо. Такі уявлення відображалися у казках і легендах, передавалися із покоління у покоління, а в цілому створювали соціальні норми.

Соціальні норми охоплюють всі правила поведінки людини у суспільстві. Вони є ідеальною моделлю регулювання відносин між людьми, оскільки склалися протягом тривалого періоду розвитку суспільства і виражають бажану поведінку основної частини суспільства.

Зважаючи на їх багатоманітність, соціальні норми можуть мати різне значення у регулюванні поведінки людини і, відповідно, викликати різну реакцію у інших членів суспільства при їх недотриманні: неповага до старших, жінки викличе лише осуд інших членів суспільства; позбавлення права власності, життя – буде мати наслідком застосування примусових заходів для відновлення попереднього стану, недопущення у майбутньому подібної поведінки. Ступінь сприйняття суспільством неправомірної (негативної) поведінки людини визначає міру її відповідальності перед суспільством. За критерієм важливості поведінки для існування суспільства здійснюється поділ соціальних норм на різні види, що відображається у їх зовнішньому оформленні та передбачає певні види відповідальності.

Загальнопоширеним у теорії права є те, що серед соціальних норм найбільш вагоме значення у регулюванні поведінки людини надається нормам права, під якими у переважній більшості розуміють загальнообов'язкові формально-визначені правила поведінки, які встановлюються і охороняються компетентними органами держави. Разом з тим, як зазначає О. В. Сурилов, норма права характеризується широким соціальним аспектом, який охоплює суспільну детермінацію, суть, зміст, визначення, класифікацію тощо [3, с. 326].

В теорії права та галузевих юридичних науках термін «норма» переважно використовується у поєднанні з іншими правовими категоріями: «норма права», «правова норма»,

«юридична норма», «норма закону» тощо. Що ж розуміють і який зміст вкладають науковці у такі словосполучення?

Норма права вченими розглядається переважно у двох основних значення. Одні автори вважають, що норма права це елементарна одиниця, початкова «клітинка» права [2, с. 5], центральне, організуюче ядро всієї системи правових засобів. [4, с. 36]. Інші вказують, що норма права – це загальне і загальнообов'язкове правило поведінки, яке не вичерпується однократною реалізацією, а охоплює всі можливі індивідуальні випадки, розраховане на багатократне його використання. [5, с. 257; 6, с. 139]. Варто зауважити, що вказані точки зору не містять суперечності, а навпаки, доповнюють одна одну, розкриваючи норму права з точки зору її значення як для права, так і для суспільства.

Розглядаючи норму права у взаємозв'язку з уявленнями про право, С. С. Алексєєв вказує, що норма права – це встановлені державою правила поведінки людей один до одного, показник того, які вчинки вони повинні або можуть вчинити, а які – ні. Таке визначення ґрунтується на баченні автором призначення права, яке полягає в «регулюванні відносин між людьми, у закріпленні порядку їх руху і розвитку. Це досягається за допомогою впливу влади на людей шляхом покарань, як можливо або необхідно поводитися у тій або іншій життєвій ситуації». [4, с. 40].

Зазначена вище ще одна ознака норми права (встановлені державою правила поведінки) багатьма вченими розглядається як ознака правової норми. Зокрема, на думку В. К. Бабаєва, правова норма – це загальнообов'язкове веління, виражене у вигляді державно-владного розпорядження, яке регулює суспільні відносини [7, с. 52]. А. С. Піголкін правову норму визначив, «як правило поведінки, яка є вимогою, велінням, зверненням до суб'єктів права погоджувати свою поведінку з вказівками норми під загрозою невідповідних наслідків при порушенні цих вказівок. У нормі формулюється правило поведінки, через норму певна ідея перетворюється на суспільні відносини. Процес формування і ухвалення норми проходить через державу і його органи» [8, с. 158]. Правові норми – це конкретні зразки правила поведінки, вказує Л. І. Антонова, яким потрібно слідувати, визнані державою і зафіксовані у правових актах, законах держави, ділових документах, обов'язкових для учасників відносин, або інших джерелах права [2, с. 5].

Аналіз визначень науковців «норми права» і «правової норми» дає підстави вважати, що норму права переважно розглядають як елемент природного права, тобто правило поведінки, яке забезпечується різними засобами впливу на поведінку людини. Правова норма є елементом позитивного права. Право, як вважає В. К. Бабаєв, складається з нормативних установок (які є елементом природного права). Правова норма – це теж нормативна установка, але певним чином оформлена, тобто виражена у законодавстві [7, с. 52].

Правовій нормі характерні властивості права, але в той же час властиві свої особливі риси. Їй властиво загальнообов'язкове, забезпечене у використуванні примусовими засобами держави, спрямоване на регулювання суспільних відносин, не персоніфіковане, встановлене або санкціоноване державою правило поведінки, що охороняється [4, с. 40].

Природне право – це право, яке належить людині з факту народження. Позитивне право – це та частина соціальних норм, яка виражена в офіційних документах, походить від держави і гарантованих державою. З точки зору сучасної науки позитивне право не заперечує природного права. Навпаки, їх норми, здійснюючи регулювання певних суспільних відносин, доповнюють одна одну, спільно забезпечують ефективність такого регулювання. У демократичній, правовій державі, якою на конституційному рівні проголосила себе Україна, природне право є основою для створення права позитивного. А отже, у таких державах норми права є базою для створення правових норм. Пра-

вила поведінки, які склалися у суспільстві, втілюються у правові норми, набувають загальнообов'язкового характеру, а їх виконання забезпечуються примусом держави.

Для з'ясування спільних і відмінних рис норми права і правової норми необхідно визначити їх основні властивості (ознаки). Оскільки норми права і правові норми в першу чергу спрямовані на регулювання поведінки людей і мають за мету встановити певний порядок, правила, вони мають значну кількість спільних ознак, серед яких найголовнішими є:

- по-перше, і норми права, і правові норми мають регулятивний характер – спрямовують поведінку людей відповідно до закладених у нормах правил, вносять, як зазначає О. Ф. Скакун, однаковість у регулювання суспільних відносин і формують безперервно діючий механізм типових масштабів поведінки [9, с. 223];

- по-друге, правила поведінки, вміщені у них, носять загальний характер. Вони не адресуються конкретному адресату і не вичерпують свою дію кількістю разів застосування. Вони поширюють свою дію на всіх і кожного, хто вступає у конкретні відносини і визначають права та обов'язки сторін цих відносин;

- по-третє, їм обом властива обов'язковість. Кожна людина оцінює загальне правило поведінки суб'єктивно, а її свідомість не завжди може сприймати встановлене правило поведінки як належне у даній ситуації. Дотримання вимог норм у такому випадку буде забезпечуватися оцінкою її поведінки іншими людьми. Людина зобов'язана дотримуватися певної поведінки не лише тому, що ця поведінка відповідає її внутрішньому переконання, але й тому, що таке правило є обов'язковим для всіх, а його невиконання буде сприйматися негативно суспільством.

Серед основних відмінностей норми права і правової норми варто зазначити порядок їх створення та форму закріплення. Формування норми права, незважаючи на їх суспільно-вольовий характер, відбувалося внаслідок об'єктивного розвитку суспільства, а тому вони виражають волевиявлення переважної більшості людей. Правові норми створюються державними органами або уповноваженими ними суб'єктами, а тому є волевиявленням панівної частини населення держави. Правила поведінки, вміщені у правових нормах, не завжди виражають волевиявлення більшості, а в ряді випадків можуть прийматися в інтересах незначної частини суспільства.

Норма права існує у свідомості людей (так зване «неписане правило поведінки»). Правова норма має зовнішнє вираження, закріплена у формах права (нормативно-правових актах, нормативно-правових договорах, судових та адміністративних прецедентах).

Враховуючи наведені спільні та відмінні ознаки норми права можна визначити як загальнообов'язкове правило поведінки, що слалося внаслідок досягнутого на даний час розвитку суспільства і виражає його волевиявлення. Правова норма – це загальнообов'язкове формально визначене правило поведінки, яке виражає волю панівної частини населення у державі.

Для більш повного розуміння співвідношення норми права і правової норми необхідно також з'ясувати спосо-

би забезпечення встановлених у них правил поведінки та відповідальність за їх невиконання. Забезпечення виконання правил поведінки, вміщених як у нормах права, так і у правових нормах, відбувається переважно внаслідок внутрішнього усвідомлення необхідності такої поведінки, сприйняття її як доцільної і необхідної для суспільства. Виконання правових норм також забезпечується примусом держави, а за їх невиконання наступає юридична відповідальність.

Висновки. Правові норми регулюють найбільш важливі суспільні відносини. Розмежувати всі суспільні відносини на ті, які потребують правового регулювання і які будуть регулюватися іншими соціальними нормами, вкрай важко, а іноді і неможливо. Виникає також питання і про доцільність та необхідність такого деталізованого правового регулювання.

Норми права містять правила поведінки, частина з яких внаслідок волевиявлення держави відображається у правових нормах, стає формально визначеною. Фактично основою для створення правової норми виступає норма права. Проте це не означає, що правова норма за змістом є складовою норми права. Як зазначалося вище, норма права виникає у зв'язку з розвитком суспільства, є його волевиявленням. Правова норма встановлюється державою, управління якою здійснює певна частина населення, а тому у правовій нормі буде волевиявлення саме цієї частини людей, і таке волевиявлення буде обумовлене її інтересами і потребами. Не можна виключати і ту обставину, що інтереси панівної частини населення не завжди співпадають з інтересами суспільства, а це може призвести до протиріччя між змістом норми права і правової норми.

Суперечності між змістом норми права і правової норми матимуть місце і тоді, коли суб'єкт створення правової норми спотворено відобразить у ній зміст норми права. Це може відбуватися свідомо або ж неусвідомлено, у зв'язку з недостатністю знань, вмінь, навичок або ж у зв'язку з суб'єктивними особливостями розуміння змісту норми права.

Норми права не завжди відображені у правових нормах, проте це не означає, що вони не забезпечуються примусом держави. Зміст правових норм досить часто містити правила, які передбачають застосування норм права, не закріплених у правових нормах. Наприклад, ч. 1 ст. 3 Закону України «Про соціальний діалог в Україні» передбачає основним принципом соціального діалогу взаємну повагу [10]. Правові норми не регламентують, що розуміти під терміном «взаємна повага», а отже визначити дану категорію можна лише проаналізувавши моральні, звичаєві та інші соціальні норми. Повага чи неповага однієї сторони до іншої може проявлятися у різних формах: в одному випадку це може бути образа, в іншому – зневажливе ставлення до пропозицій. І незважаючи на те, чи така форма поведінки буде закріплена у правових нормах як протиправна, чи ні, встановлене правило буде захищатися юридичними засобами впливу. А тому можна стверджувати, що дотримання норми права також забезпечується примусовою силою держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №№ 40–44. – Ст. 356.
2. Антонова Л. И. Локальное правовое регулирование (теоретическое исследование) / Л. И. Антонова. – Ленинград : Изд-во Ленинградского ун-та, 1985. – 137 с.
3. Сурилов А. В. Теория государства и права : учебное пособие / А. В. Сурилов. – К.; Одесса : Выща шк., 1989. – 439 с.
4. Алексеев С. С. Теория права С. С. Алексеев. – Харьков : Издательство БЕК, 1994. – 324 с.
5. Комаров С. А. Общая теория государства и права / С. А. Комаров. – СПб. : Питер, 2005. – 674 с.
6. Голунский С. А. К вопросу о понятии правовой нормы / С. А. Голунский // Советское государство и право. – 1961. – № 4. – С. 137–142.
7. Бабаев В. К. Фрагменты лекций и схемы. Теория современного советского права / В. К. Бабаев. – Нижний Новгород, 1991. – 155 с.
8. Пиголкин А. С. Нормы советского права и их толкование / А. С. Пиголкин. – М. : Юрид. лит., 1997. – 176 с.
9. Скакун О. Ф. Теория права і держави : підручник / О. Ф. Скакун ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Вид. 3-тє, доп. і перероб. – К. : Правова єдність, 2011. – 524 с.
10. Про соціальний діалог в Україні. Закон України від 23 грудня 2010 року // Офіційний вісник України. – 2011. – № 3. – Ст. 168.